

ЕДМ ВӘ ҺӘҮАТ 3
1984

Халгаларымыздағы эждаһа мотивинин мифоложи көкләри

Мирәли СЕЈИДОВ,
филолокија елмләри доктору.

Азәрбајчан халча сәнәти онун инчә сәнәтинин ән әски голларындан биридир вә о, тарихән чох енишли-јохушлу бир јол кечән халча сәнәти чағларын көрүшләринә биканә гала билмәздә. О, чағларын ишыгы, јарарлы көрүшләрини өзүнүн әсасән мүчәррәд ганунларына ујғунлашдырараг сәнәт дили илә ифадә етмишдир. Бу, чох чидди, чәтин, мүрәккәб бир проблемдир вә ону ајрыча ишләмәк кәрәкдир. Биз, бу бөјүк проблемин јалһыз бир сәһәси һаггында өз мулаһизәләримизи гыса да олса сөјләмәк истәјирик. Бу да эждаһа мифи илә бағлыдыр.

Бәллидир ки, эждаһа (илан) бир чох түркдилли халгларда зооморфик онготем олмушдур. Азәрбајчанлыларын эждаһа һаггында мифик көрүшләри исә чох әскиләре, һәтта гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләринин мифик көрүшләринә кедиб чыхыр. Бу әскилик-эждаһа мифинин гәбилә мифик көрүшләри илә бағлылығы онун орижиналлығыны, өзүнәмәхсуслугуну исбат едән инанылмыш дәлилдир. Адәтән гәбилә мифи гәбиләнин өзүнүн һәјата, чеврәдәки мүһитә бахышы илә бағлы јараныр вә сонра да бичимләнир, формалашыр. Бурада миф аләминдәки тиположи һадисәләри унутмаг олмаз. Бу тиположи һадисә һәр шејдән габаг доғма вә ја јад гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләринин һәјат тәрзиндәки јахынлыгдан јараныр. Мәсәләжә бу бахымдан јанашмаг, тарихән доғру олар вә проблемин елми көрүнүшүнү ајдылашдырар.

Ирәлидә гејд етдик ки, эждаһа мифи өз көкләри илә Азәрбајчан гәбиләләринин мифик тәфәккүрү илә бағлыдыр. Мисал үчүн, Азәрбајчан гәбиләбирләшмәләриндән Оғузлары кәтүрәк. Оғузларда једдибашлы эждаһаја—илана јелбука демिशләр. Бу барәдә XI јүзиллијин бөјүк енсиклопедик билгичи Маһмуд Кашғаринин танынмыш лүғәтиндә раст кәлирик. Онун вердији билкидән өрәнирик ки, Оғузлар да эждаһаја јел, јелбука демिशләр.

Маһмуд Кашғари «јел» сөзүнүн бир чох мә'на вә чаларларыны вермиш-

дир. Јелин, «пис руһ», «демоник варлыг» мә'насы да вардыр. Маһмуд Кашғари бир мисал да верир: «јети базли јелбүка» (Азәрбајчанчасы «једди башлы эждаһа»). Уел|јел сөзү мүасир Азәрбајчан дилиндә күләк вә башга мә'наларда да ишләнир. Базырда дилимиздә ишләнән вә иланын бир нөвүнүн ады олан јелмар мүрәккәб сөзүндәки јел—«пис руһ», «демоник варлыг» мә'насындадыр. «Јелмардакы» «мар» исә ја Мидијада јашајан гәбиләбирләшмәләринин, ја да парс—фарс сөзүдүр. Әски азәрбајчанлы иланын — марын пис, шәр олмасыны билдирмәк үчүн она, «јел» — «пис руһ», «демоник варлыг» мә'насында сөзү әлавә етмишдир.

Јелбука (јелбока), јелбуға-дакы боға|бука|буға|бүкә (бунлар фонетик вариантлардыр) сөзү јелбука—јелбога|јелбуға мүрәккәб вә ја гоша сөзүн мифоложи аңламыны вә тарихән кечдији јолу даһа доғру мүәјјәнләшдирмәк үчүн имкан јарадыр. Вога боға|бука|бүкә-нин «икид», «гәһрәман», «чох күчлү адам», «пәһләван» мә'насы вардыр. Бу сөзә Јусиф Баласағунлунун әсәриндә дә раст кәлирик: «bajat bergä edgü sana aj bog» (Азәрбајчанчасы: «Еј икид (бог—бог/бог|буғ) таңры-бајат сәнә хошбахтлыг верәр»). Боға|буға-нын белә јахшы аңламы олдуғуна көрә түркдилли халглар ону инсан адларынын тәркибиндә дә ишләтмишләр. Мисал үчүн «boga» bud-gas» Әски Оғузларда боға|буғаны ад гојмушлар. Дәдә-Горғудун тәдгигатчыларынын һамысы, әләчә дә бу сәтирләрин мүәллифи дастанын танынмыш икиди Дирсә ханын оғлу дәһшәтли, өлүм созуран буғаны јендијинә көрә она Буғач ады верилдији фикриндә олмушлар. Чох күман ки, Оғузлар бу оғлана ад гојаркән јалһыз буғаны јендијинә көрә дејил, онун јенилмәзлијини, икидлијини, чох күчлү олдуғуну да унутамыш вә елә буна көрә дә она «икид», «чох күчлү адам» демәк олан «буға» адыны вермишләр. Буғач ады, «буға» вә «ач» тәркибләриндән ибарәтдир. Сөзүн «буға» тәркибини ајдылашдырдыг. «Ач» исә «ачымаг» фе'ли илә бағлыдыр вә

түрк дилләриндә «мәрһәмәт», «рәһм» демәкдир. Бизчә, Азәрбајчан дилиндәки ачы (Ач+ы) фе'ли јаранышына көрә ач+ла, «мәрһәмәт», «рәһм» сөзү илә бағлыдыр. Исимдән дүзәлмиш фе'лдир. «Рәһм етмәк», «үрәји јанмаг» мә'насында олач, «ачы» фе'ли көрүнүр ки, нә вахт исә «ач» исминдән јаранмышдыр. Әски әфсанәјә көрә икид гардаш Буғу хаган сечилир. Бурада да буғу икид демәкдир. Даһа бир мисал: Азәрбајчанлылардакы көкү ики тәркибдән ибарәт Ачал/Асәл киши—инсан адындакы ач/ас јухарыда һаггында бәһс етдијимиз ач/ас-ла («рәһм», «мәрһәмәт») бағлыдыр. Ачал/Асәл адындакы ач/ал исә уча демәкдир, онда Ачал/Асәл уча, мәрһәмәтли, рәһмли мә'насындадыр.

Аларвады—Алгарысы, Ал Күнәшлә бағлы миф олмушдур. Буну көз гаршысына кәтирәрәк белә бир гәнаәтә кәлирик ки, ачал/асәл—ач+ал-да вахты илә күнәшлә, јүксәкликлә бағлы миф олмуш, заман кечдикчә о адиләшмишдир. XIII үзүлијин мүәллифи Рәшид-әд-диндән өјрәнирик ки, онун чағында да «ачал» јүксәк ад—титул олмушдур. Демәли, күнәшлә бағлы «ачал» мифи јүксәк ад—титул сонралар ади адам адына чеврилмишдир. Онда Буғачын рәһмли, күчлү, икид мә'насы вардыр. Оғуз гәбилә бирләшмәләрндән Гышчагарларда вә башга түркдилли халгларда «буғанык» ад гојулмасына раст кәлирик.

Әски мидијалылар јелбукаја әждаһа, әски иранлылар исә вишаб демилшәр. Танынмыш биличи-алим Ырачја Ачарјан јазыр ки, вишаб пәһләви сөзүдүр вә вишаба инам Аршагуниләр чағында Ермәнистанга, Курчүсәна кечиншидр. Вишаб зендчә viša — зәһәр сөзүндәндир.

Јелбуканын — әждаһанын — иланын једди бағлы олмасы мифоложи бахымдан марағлыдыр. Ончә гејд едәк ки, буканын једди башлы олмасы вахты илә онун һәм дә хејир башланғычы илә бағлы олдуғуну көстәрир. Јелбуканын—әждаһанын дүшүмлү көрүшләрлә бағлылығынын изләринә нағылларда, дестанларда раст кәлирик. Јелбука дүшүмлү олмаса иди, оғузлар вә башга гәбилә-бирләшмәләрн өз адлы-санлы јенилмәз икидләринә дә бу ады вермәдидиләр. Мисал үчүн, онгон—тотем, танры ады Бајат сој ады кими дә танынмышдыр. Оғуз да беләдир. Оғуз танрысы һәм гәбилә, һәм дә хаган ады олмушдур. Хагана онгонун, танрынын адынын верилмәси илә хаганла онгон, танры арасында јахынлыг, ејнијәт јараныр. Һәмин јахынлыг хаганы онгон гатына кими учалтмаг демәк иди. Бу исә көрүшләр консепсијасында—дүзүмүндә јени, чағы үчүн бөјүк, ишығлы бир көрүшүн ортаја чыхмасына сәбәб олмуш, инсаны јарадычы онгон, танры гатына јүксәлтмишдир. Онда инсан—киши танры, онгон ола биләр.

Бу ишығлы көрүш Азәрбајчанда јаранмыш «ән әлһәг», «вәһдәти-вүчүд», «мән танрыјам» көрүшүнүн илкинидир, рүшејмидир вә бәлкә дә «мән танрыјам» көрүшү өз көкүнү бурадан алмышдыр.

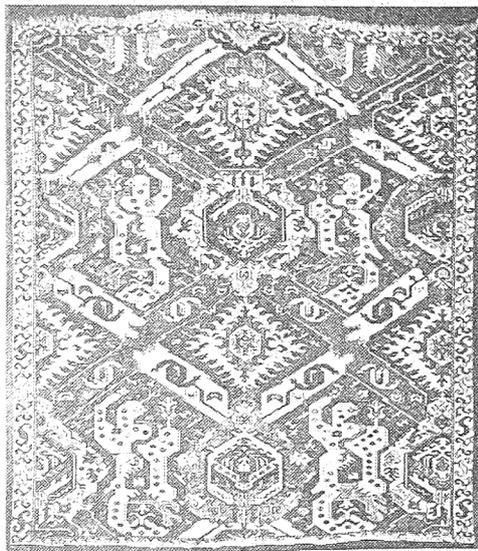
Халг јарадычылығында икили сәчиј-јәли әждаһалар, иланлар («Тахта гыльнч», «Гатыг сатан» вә б. нағыллардакы кими) һаггында дејимләр, әфсанәләр, әфсанә-нағыллар јарадылмышдыр. Әждаһаја, илана—јелбукаја икили мүнасибәтин көкләри чох әскиләрә кедиб чыхыр.

Дуал тәшкилат гурулушунун үстүн көрүшүнә көрә инсанын јаранмасынын, тәбиәт һадисәләринин вә с. көкү бир олур. Анчаг бу бирликдә һәм дә икилик, әксикләр вардыр. Ағгојун, Гарагојун, Бозог, Учог кими. Бурада гојун ог бирлији, ағ, гара, боз, үч исә ајрылығы, мүхтәлифлији билдирир. Белә бир көрүшлә јашајан гәбилә, сој өз онгону јелбукада—әждаһада икили сәчијә көрүш, ону јахшы вә пис үзлү тәсәввүр етмишдир. Чағлар кечдикчә дуал гурулушунун ганунлары вә онунла бағлы инамлар зәифләдикчә, изләр силиндикчә јелбукаја—әждаһаја да мүнасибәт дәјишилмиш, чох сонралар исә јаддашларда әсасән онун пис кејфијәтләрн јашамышдыр.

Азәрбајчан халг јарадычылығында јелбука—әждаһа—илан онгону—тотем илә бағлы чохлу мифик әфсанәләр, нағыллар вардыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајчанда бу онгонла бағлы пирләр дә вардыр. Јелбукаја—әждаһаја—илана инам о гәдәр кениш јайылыбмыш ки, мәншәтдә ишләнән габ-гачагда онун габартмасы да верилмишдир.

Бир чох тәдигатлар, хүсусилә ермәни халгынын биличиләри—алимләрн халча орнаментләрини—бәдизләрини (нахышларыны) дигәтлә арашдырараг бир чох орнаментләрин, нахышларын көкләрини Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран сәлчугларла бағламышлар. Халча орнаментләрини узун илләр боју арашдыран Арменаг Сагыјан ермәни калчачылығындан данышаркән халчада ишләнән бир сыра орнаментләри, бәдизләри (нахышлары), шәкилләри еләчә дә јелбука—әждаһа тәсвирини ермәниләрн сәлчуглардан алдығыны гејд едир. Биз бурада сәлчуглардан башга халглара кечмиш нахышларын, орнаментләрин һамысындан данышмаја чағыг. Анчаг Азәрбајчан халчаларындакы стилләшдирилмиш вә ја стилләшдирилмәмиш әждаһа нахышынын мифоложи тәфәккүрлә бағлы олдуғундан данышмағы өзүмүзә борч билirik.

Ермәни халча мүтәхәссиси В. С. Темурчјан јазыр ки, Берлин музејиндә әждаһа вә гарталын (симургун) вүрушуну тәсвир едән халча сахланыр. Бир чох халча мүтәхәссисләри еһтимал едирләр ки, һәмин халча Газахда, Лоридә XIII

Гарабаг халчасы. XVII эср. Лондонда Викторија вэ Алберт музејиндэ сахланылыр.

эсрин 50-чи иллэриндэ тохунмушдур. Бу халчадакы тэсвирин сүжети «Мэлик Мэммэд вэ симург гушунун эждаһа илэ вурушуну хатырладыр. Экэр һәмнин халча бир чох арашдырычыларың, мүтэхэссислэрин дедији кими, XIII јүзилликдэ монголларын Гафгазда олдуғлары заманда Газахта тохунубса, онда А. Сағызјаның, «халчада эждаһа мотиви сэлчугларла элагэдардыр» фикринэ дајаныб гејд етмэк олар ки, бу халча Оғуз—Сэлчуг мэдэнијјетинэ аиддир, ја да онун тэсири алтында тохунмушдур. Јери кэлмишкэн өтэри дэ олса бир мәсэлэни гејд едэк. Азэрбајчан халчаларының бир чох нахышларында эски Орхон-Јенисеј-түрк, Исығ турганыңдан тапылмыш «Гызыл дөјүшү»нүн гөбриндэки чамда олан һәрфлэрдэн ара-сыра нахыш елементи кими истифадэ едилмишдир. Ола билсин ки, элементлэр вахтилә ајры-ајры сөзлэрдэн галма һәрфлэрдир. Дејэсэн, белэ сөзлү, белэ нахышлы халчаларын илк вариантлары бу вэ ја башга мөвсүм ајинлэрилә, мәрасимлә, онгонла бағлы халчалар олмушдур.

Инди јенэ «Мэлик Мэммэд вэ симург гушу» сүжетли халчаја гајыдаг.

Халчада јелбука—эждаһа мөвзусунун орижинал вэ азэрбајчанлыларын өзүнә-мэхсус олдуғуну исбат едэн башга бир дәлилэ мүрачнәт едэк. Азэрбајчанда јелбука—эждаһаның стилләшдирилмиш, стилләшдирилмиш шәкилли халчалара вэ онун нахышларына «Хэтаји» демиш вэ инди дэ дејирлэр. Биз, гыса да олса, нэ үчүн белэ нахышларын «Хэтаји» адланмасыны инчөләмэк истәјирик.

Хэта+и-хэта-Хэтај сөзүндөндир. Бурадакы «и» сәси (бәлкэ дэ һечасы) нисбәт, мәнсубијјәт билдирән шәкилчидир (мүгајисә ет: варсаг-варсаг+и, Овшар||Авшар-авшар+и, Гајтаг-гајтаг+ы вэ с.). Хэта|Хэтаји азэрбајчанлыларын сојкөкүндэ дуран гөбиллэрдән биридир.

Хэтаји адының сөзачымы бу гөбиләнин Азэрбајчанла бағлылығыны ајдынлашдырмаг үчүн кәрәклидир. Бизчә, Хэтај||Хатај этноними—сојады, Хәт|Хат вэ «ај» тәркибләриндән ибарәтдир. Хат||хәт тәркибинин илк сәси «г» илэ дэ дејилр. Үмумијјәтлә, бәзи түрк дилләриндә «х» вэ «г» сәсләри илэ башлајан бир сыра сөзләрдә һәмнин сәсләр бирбирини өзәс едир. Мисал үчүн Хатун—Гатун, Хаган—Гаган вэ с. Бу дил һадисәсини кез гаршысына кәтирәрәк дејә билрәк ки, «хат» сөзүнү бир сыра түркдилли халғлар «гат» демишләр. Елэ буна көрә дэ В. В. Радлов «хат»ла «гат» арасында јалныз фонетик фәрг көрүр. Истәр Азэрбајчан, истәрсә бәзи түрк дилләриндә «гат»ын бир чох мәналары, чаларлары вардыр. «Гат»ын вэ онун фонетик вариантлары «кет»ин «күчлү» («гаты дүшмән» ифадәсиндәки гат-ы), «мөһкәм», «эсаслы», «сечилмиш» вэ с. мәналары мәлумдур. Азэрбајчан, өзбәк (чығатај), тараңчы, телеут, гырғыз, сагај, шор вэ б. дилләрдә гат-ын «гаты еләмэк», «тәлә», «күчлү күләк» вэ с. анламалары бәллиндир. Биз, һәләлик хат||гат-ын даһа чох «күчлү», «мөһкәм» мәналары марағландырыр. Хэтај||Хатај сојадын икинчи һиссәси «ај»ы ајдынлашдыраг: бир чох түрк дилләриндә, о сырадан Јагут дилиндә ај-ын јаратмаг, (Јакутско-русский словарь. М., 72) «јарадычы башланғыч», «хејирхаһ башланғыч», «танры», «јарадан» мәналары вардыр. Ај|ај (ы) сөзүнүн јухарыда садаланан анламалары «хәт+ај|хат+ај этнониминин—сој (гөбилә) адының вэ инсан адының јаранмасының сәбәбләрини ајдынлашдырыр. Хәт+ај|хәт+ај-дакы |хат| гат-ын вэ ај|ај+ы| мәналарыны кез гаршысына кәтирәркән онда хэтај||хатај-ын мөһкәм, күчлү, эсаслы «јарадычы башланғыч», «хејирли башланғыч», «инсан јарадан», «јарадычы», «танры» анламы вардыр. Хэтај||хатај сөзүнүн бу анламалары кәстәрир ки, азэрбајчанлыларын сојкөкүндэ дуран бу гөбиләнин һәмнин адда инсан јарадан, јарадычы (кениш мәнада) танрысы олмушдур.

Азәрбајҗан мәдәнијәти илә сых бағлы олан, ону өз доғма мәдәнијәти сајан Сајат Нова Хәтаји шәрәфинә ше'рләр јазмышдыр ки, бунлардан бирн ермәничә, галаны исе азәрбајҗанчадыр. Ашыг ермәничә дедији ше'рдә хәтаји һавасыны өјүр.

«Чох кезәлсән шаһхәтаји охујаны хар етмәзсән...»

Шаһхәтај демиянини (окумајанын) гандығы шеј јохдур».

Башга ше'рләрдә Шаһхәтајини белә јад едир: «Дедиләр ки, Шахаји (Шаһхәтаји), чағырур һах мәдәд», «Дедиләр ки, Шаһхәтаји чағырарам шаһи-шаһ...», «Дедиләр ки, Шахәтан хәбәрин вар әләмдәи...» вә с.

Ашыг, Хәтаји илә бағлы ше'рләрнин бириндә Шаһхәтајини—Хәтајини ачылдан-ачыға «әләми јарадан», сөз—«кәлам» јарадан јарадычы кими өјүмүшдүр. Азәрбајҗанча дејилмиш ше'р ермәни әлифбасы илә јазыја алынмышдыр. Биз ше'ри әлјазмасында олдуғу кими веририк:

*Ашгһа шһрләр дедиләр ки, шаһхәтаји
чағырарам шаһи-шаһи...*

Ашыг Азәрбајҗан халгы арасындакы мифик инама ујғун олараг бу мисаллары демишдир. Ше'рдән лап ајдын көрүнүр ки, дунјаны, ели (инсаны) јарадан Хәтаји, еләчә дә бәдин сөзү јаратмышдыр. Хәтаји гәбиләси адыны өзүнүн јаратдығы дунја, инсан, сөз, сәнәт јарадычысы, танрысы Хәтајдан көтүрмүшдүр. Азәрбајҗан халгынын сојкөкүндә дуран гәбиләбирләшмәләриндә белә һала сых-сых раст кәлмәк олур

Бу гәбиләдә—сојда, сојбирләшмәсиндә мәдәнијәт чағына көрә инкишаф етдијиндән бу гәбиләдән онларча танымыш сәнәткарлар, алимләр чыхмышдыр. Көкү Хәтај—Хәтај соју илә бағлы алимләрни, сәнәткарларын чохусу хәтаны-хәтај+и адыны тәхәллүс кими гәбул етмишләр. Дејәсән, елә Шаһ Исмајлыын тәхәллүсү Хәтаи дә бу сојун ады илә бағлыдыр.

Тәбриз јахынлығында XIII—XIV јүзилликдә Шәргдә бөјүк шөһрәт газанмыш Рабә-Рәшидин Университетиндә, ола билсин, Академијасында бу сојдан чыхмыш алимләр вә сәнәткарлар ишләмишләр. Орада азәрбајҗанлы алимләр, мусигчиләр, мусиги билгчиләри, рәссамлар, ме'марлар, зәркәрләр јашамыш вә јаратмышлар.

Бурада чалышан көкү «Хәтај» сојундан олан сәнәткарлар, билгчиләр, алимләр ичиндә Шәргдә танынымыш Алтун Бога Хәтај, Султи Хәтај вә б. варды. Көрүндүју кими, онлар Хәтајчыы өзләринә тәхәллүс көтүрмүшләр. Түркдилли

халгларда, о сырадан азәрбајҗанлыларда гәбиләнин баш онгонунун—тотемнин ад көтүрүлмәси әдәти варды. Елә бу әдәтә көрә дә онгонларын, танрыларын адларыны хаганлара, сәркәрделәрә вериришләр. Даһа сонралар ағсаггаллара, билгчиләрә дә бу ады гојурмушлар. Белә адгојма әдәти Азәрбајҗанда кениш јайылыбмыш. Мәсәлән, Оғуз, Әфшар||Авшар, Бајат гәбилә вә гәбиләбирләшмәләрнин адыны улу баба Оғуз гаған дашымышдыр. Танымыш шаир, билгчи XVII—XVIII јүзилликдә јашамыш Садиғбәј Әфшар (Авшар) ады илә мәшһурлашмыш, орта јүзиллијин бөјүк ашығы Аббас, Бајат Аббас адланмышдыр. Белә мисалларын сајыны артырмаг олар.

Хәтај|Хәтај|Хәта гәбиләсинин, сојунун мусигиси, орнаментләри тохудуглары парчалар да һәмин гәбиләнин адыны дашымышдыр. Демәли, Азәрбајҗан халчаларында әждаһанын стилләшдирилмиш нахышлары Хәтај гәбиләсинин ады илә адланмышдыр.

Бу дәлил ајдынлашдырыр ки, гәбилә, сој инамы илә бағлы јелбуканын—әждаһаны: халчадакы тәсвири һәмин гәбиләнин доғма сәнәтидир. Тәкчә Хәтаји гәбиләсинин халчаларынын нахышлары, онларын тохудуглары парчалар дејил, әски халг мусигиси «хәтаји», «хәтаји диваниси» ашыг мусигиси дә һәмин сојун, гәбиләнин доғма сәнәт нүмунәсидир. Азәрбајҗан мусиги билгчиләриндән Әминә Елдарованын дедији кими, Хәтаји һавасы јүзилликләр боју Азәрбајҗан ашыгларынын севдикләри доғма һава олмушдур.

Бир даһа анырыг ки, гәбилә, сој сәнәти, о сырадан мусигиси чох вахт ону јарадан гәбиләнин ады илә јашамышдыр. Мисал үчүн Оғуз гәбиләләриндән Бајатларын—бајатысы, Овшар /Авшар/ гәбиләсинин авшар+ы, кәрајлыларын кәрај+ы, Варсаг гәбиләсинин варсаг+ы һавасы вә с. Бәтта Азәрбајҗанын бу гәбиләләрнин гәбилә силаһлары да онларын адыны дашымышдыр. Мисал үчүн варсағы гылынчы, овшары бычағы вә с.

Ајдылашыр ки, јелбука—әждаһа шөкичли нахышлы «Хәтаји» халчасы, «Хәтаји парчасы», «Хәтаји һавасы» һәмин гәбиләнин өзүнәмәхсус сәнәтидир. Демәли, илкин јелбука—әждаһа халчасы, нахышы Азәрбајҗан гәбиләси Хәтаји өзүнәмәхсус сәнәтидир. О, Овшар, Варсаг, Кәрај, Бајат вә б. Азәрбајҗан гәбиләләрнин сәнәти кими чағлар кечдикчә үмумазәрбајҗан сәнәтинә гәјнајыб-гарышмышдыр.

